

Tomasz Szarota

Stereotypy narodowe jako temat badań historycznych w Polsce

Określenie „stereotyp” w ciągu ostatnich kilkunastu lat bardzo się upowszechniło, a nawet zaczęło być nadużywane w mowie potocznej i mass mediach, wciąż niechętnie, z oporami natomiast stosują je naukowcy. Przypuszczam, że dzieje się tak nie tylko w Polsce. Zapewne jedną z przyczyn jest brak takiej definicji tego pojęcia, która zadowoliliby przedstawiciele wszystkich dyscyplin naukowych, które w tzw. *Stereotypen-Forschung*, jak te badania nazywają Niemcy, uczestniczą. A owych dyscyplin, w których kręgu zainteresowań znajdują się stereotypy narodowe (do nich bowiem tu się ograniczam), jest sporo, by wymienić socjologię, psychologię społeczną, etnografię (etnologię), literaturoznawstwo, politologię, kulturoznawstwo, filozofię, no i oczywiście historię.

Określenie „stereotyp” często bywa zastępowane, także w terminologii naukowej, określeniami o zbliżonym znaczeniu, np. *préjugé* (niem. *Vorurteil*, ang. *prejudice*), czy *mit*¹ bądź traktowanym, niesłusznie, jako synonim stereotypu *image* (niem. *das Bild*). Chciałbym tu przypomnieć, że na początku lat sześćdziesiątych jedno ze środowisk naukowych we Francji obwieściło już nawet narodziny nowej gałęzi wiedzy, której nadano nazwę *Imagologie*. Termin ten, jak wiadomo, nie przyjęły się, podobnie zresztą jak zaproponowany też przez Francuzów *Ethnopsychologie*².

Autorowi prezentowanego tu przeglądu badań najbliższe jest traktowanie stereotypów narodowych jako zestawu wyobrażeń o cechach charakteru narodowego, będącego częścią kulturowego dziedzictwa oraz uznawanego systemu wartości³. Wówczas, gdy wyobrażenia te odnoszą się do własnego narodu, mamy do czynienia z autostereotypem, gdy zaś dotyczą charakteru narodowego

¹ Zwracam uwagę na termin „mit” pojawiający się w tytułach książek, np. K. Lück, *Der Mythos vom Deutschen in der polnischen Volksüberlieferung und Literatur*, Posen 1938 (wyd. II Leipzig 1943); H. K. Rosenthal, *German and Pole. National Conflict and Modern Myth*, Gainesville, (USA) 1976.

² Od 1946 r. ukazywało się w Le Havre pismo „Revue de Psychologie des Peuples”. W 1962 r. opublikowano w nim artykuł Olivera Brachfelda *Note sur l’imagologie ethnique*, w którym stwierdzano: „Une nouvelle science est en train de naitre: celle des images” (nr 2, s. 341–349). W 1964 r. pojawiła się w tym piśmie rubryka pod nazwą „Imagologie”, a potem tak samo nazwano odrębny dział. Od nr 4 z 1970 r. zmianie ulega tytuł periodyku na „Ethno-Psychologie” (potem w pisowni „Ethnopsychologie”), przy czym dawny tytuł utrzymano jako podtytuł. Opublikowano w nim w roku następnym dość obszerną bibliografię S. Marandon *Catalogue des images d’Europe* (nr 4, s. 482–490).

³ Takie spojrzenie na charakter narodowy zaproponował I. S. Kohn, *Kproblemiem nacionalnogo charaktera*, w: *Istoria i psichologia*, pod red. B. F. Porszniewa i L. I. Antisfierowa, Moskwa 1971, s. 122–158. Tekst ten ukazał się również po francusku: *Le problème du caractère national*, „Ethnopsychologie” 1974, nr 2/3, s. 193–223.

innych narodów (lub grup etnicznych) — z heterostereotypami. Obraz jest dla mnie pojęciem szerszym, obejmującym zarówno elementy przekazywanego z pokolenia na pokolenie stereotypu, jak i zawierającym wyniki własnych doświadczeń oraz konfrontacji stereotypu z realiami aktualnej sytuacji międzynarodowej⁴.

Najogólniej rzecz biorąc, historyk zajmujący się stereotypami narodowymi (narodową „imagologią”) jest badaczem dziejów kultury, konkretniej zaś — dziejów kultury duchowej. Jego zadanie polega na podjęciu próby rekonstrukcji sfery ludzkich myśli i uczuć — z jednej strony poglądów, opinii i ocen, z drugiej zaś stanów i reakcji psychicznych oraz nastrojów. W miarę możliwości powinien się też starać znaleźć odpowiedzi na pytania dotyczące przyczyn ocen negatywnych (o wiele rzadziej też pozytywnych) oraz występującej antypatii (lub rzadziej sympatii). Jak z tego widać, przedmiotem zainteresowania historyka jest zarówno geneza, jak i funkcjonowanie stereotypów narodowych (etnicznych).

Narodziny takiego stereotypu wiążą się niemal zawsze z wytwarzaniem się więzi wewnątrz własnej grupy, której formowaniu towarzyszy, a potem ją ugruntowuje i wzmacnia, poczucie odmienności wobec innych, najczęściej sąsiadów. Owa odmienność łatwo przeistacza się w poczucie obcości i uprzedzenia, te zaś prowadzą do niechęci, przeradzającej się we wrogość, a niekiedy i w pogardę. Grupy narodowe i etniczne chętnie przypisują sobie zalety, innym zaś wady, megalomania⁵ niemal z reguły występuje wraz z ksenofobią. Nie należy przy tym zapominać, że istotną rolę w powstawaniu negatywnych heterostereotypów odgrywają odmienności religijne i wyznaniowe⁶. Zajmując się genezą stereotypu historyk powinien starać się znaleźć jego związek z rzeczywistością, jeśli taki związek występował. Ustalenie owego „jądra prawdy” w stereotypie należy do zadań szczególnie niewdzięcznych, jeśli dotyczy negatywnych opinii o narodzie własnym badacza.

Zdarzało się dość często, że przedstawiciele jakiegoś narodu leczyli się z własnych kompleksów przerzucając na innych zarzuty, jakie padały pod ich adresem. Zauważyć to można bez trudu przeszedłszy pejoratywny wizerunek Germanina (Niemca) w oczach XVI-wiecznych Włochów i Francuzów, następnie obraz Słowianina (Polaka) w oczach Niemców, a wreszcie obraz w oczach Polaków ich wschodnich sąsiadów (Rosjan, Litwinów, Białorusinów, Ukraińców).

Badając funkcje stereotypów narodowych, w gruncie rzeczy za każdym razem zajmujemy się wykorzystywaniem wyselekcjonowanych elementów ze stereotypów tkwiących w danej kulturze dla doraźnych potrzeb politycznych, innymi słowy ich zastosowaniem w propagandzie oddziaływającej na opinię publiczną czy w procesie edukacji i wychowania członków danej społeczności. Negatywny stereotyp, upowszechniany w postaci dostosowanego do czasu, miejsca i okoliczności obrazu wroga, staje się środkiem służącym konsolidacji własnej grupy narodowej. Widać wyraźnie,

⁴ Badacz niemiecki H. H. Hahn w referacie zaprezentowanym na międzynarodowej konferencji w Loveno di Menaggio „Das deutsche Polenbild im 19. Jahrhundert: von der Polenbegeisterung im Vormärz bis zum Kulturkampf” (12 kwietnia 1994) ze wspaniałym słusznym przestrzeganiem przed mówieniem o jednym i tym samym obrazie tkwiącym w umysłach wszystkich Niemców czy Polaków, apelując zarazem o niezbędną precyzję i dyferencjację, uwzględniającą m.in. pochodzenie społeczne, miejsce zamieszkania, poziom wykształcenia, bagaż własnych doświadczeń życiowych.

⁵ Choć w przypisie pragnę odnotować zupełnie pionierską pod tym względem pracę polskiego etnografa J.S. Bystronia: *Megalomania narodowa. Źródła, teorie, skutki*, „Przegląd Współczesny” 1923, nr 20, s. 371–396 wznowioną w książce *Tematy, które mi odradzano. Pisma etnograficzne rozproszone*, opr. L. Stomma, Warszawa 1980, s. 277–354.

⁶ Dla Polaków–katolików Niemiec kojarzył się bardzo często przede wszystkim z luteraninem, wyznawcą obcej wiary, por. J. Tazbir, *Luthers Bild im alten Polen*, w: *Martin Luther. Leistung und Erbe*, hrsg. von H. Bartel, G. Brendler, A. Laube, Berlin 1986, s. 385–391 oraz liczne na ten temat wzmianki w książce K. Lücka.

że taką rolę w Niemczech po 1848 r. pełnił wizerunek Polaka–wroga i taką samą rolę dla Polaków dążących do odzyskania niepodległości w XIX w. pełnił obraz Niemca–wroga. Prawdziwie niebezpieczeństwo w sięganiu po elementy oddziedziczonych po przodkach stereotypów pojawia się wówczas, gdy owe negatywne opinie, uprzedzenia, wrogość i pogarda mają nie tylko usprawiedliwić przygotowywaną zbrojną agresję, ale także pozbawić przedstawicieli własnego narodu jakichkolwiek skrupułów w postępowaniu z ludźmi zakwalifikowanymi do innej gorszej rasy. W umysłach milionów Niemców w Trzeciej Rzeszy miała się pojawić, i chyba niestety pojawiła się, myśl, że zniknięcie z powierzchni ziemi Żydów należy powitać z radością.

Bez wątpienia właśnie doświadczenia lat II wojny światowej w znacznej mierze przyczyniły się do wzrostu zainteresowania stereotypami narodowymi i etnicznymi w Europie; przed 1939 r. badania naukowe w tym zakresie prowadzone były prawie wyłącznie w Stanach Zjednoczonych. W Polsce, podobnie zresztą jak i w innych krajach, prym w tej dziedzinie wiedli socjologowie, potem stereotypy stały się przedmiotem badań literaturoznawców, wreszcie, stosunkowo późno, zajęli się nimi także historycy. Napewno jedną z przyczyn podjęcia przez nich tego tematu było dążenie do wszechstronniejszego niż dotąd spojrzenia na dzieje konfliktu polsko–niemieckiego, motywów było jednak więcej. Ważną rolę odegrał „przesyt” historią gospodarczą, preferowaną przez tzw. historiografię marksistowską, ponadto trudności z cenzurą, z którymi zmagali się badacze zajmujący się historią polityczną, skłaniały do poszukiwania atrakcyjnego pola badawczego. Uznanie za takie pole właśnie stereotypów narodowych przyszło tym łatwiej, gdy zauważono tu szansę modernizacji warsztatu badawczego, a więc rozszerzenia kwestionariusza pytań badawczych stawianych przeszłości, oraz możliwość urzeczywistnienia postulatów głoszących potrzebę integracji nauk humanistycznych. Ponadto badania te otwierały perspektywę nawiązania kontaktów międzynarodowych, współpracy z historykami innych krajów. Okazało się, że dzięki podobieństwu zainteresowań najbliższymi partnerami dla historyków polskich okazali się historycy z RFN.

Do intensyfikacji badań nad wzajemnymi stereotypami polsko–niemieckimi przyczyniła się znacznie zorganizowana z inicjatywy Wojciecha Wrzesińskiego konferencja interdyscyplinarna w Trzebieszowicach na Dolnym Śląsku (10—11 września 1976 r.), której materiały opublikowano dwa lata później we wrocławskiej „Sobótce”⁷. Drukiem ukazały się referaty historyków: Lecha Trzeciakowskiego (skrót) *Kształtowanie się obrazu Niemca w polskiej opinii publicznej w okresie rozbiorów*⁸, Adama Galosa *Obraz Polaka w Niemczech w XIX wieku*⁹, Karola Fiedora, Janusza Sobczaka i Wojciecha Wrzesińskiego *Obraz Polaka w Niemczech i Niemca w Polsce w latach międzywojennych i jego rola w kształtowaniu stosunków międzynarodowych*¹⁰, Tomasza Szaroty *Stereotyp Polski i Polaków w oczach Niemców podczas II wojny światowej*¹¹. W 1978 r. w warszawskiej oficynie wydawniczej „Czytelnik” ukazał się też tom esejów poświęconych stereotypom narodowym pod redakcją Andrzeja Garlickiego, zatytułowany *Sąsiedzi i inni*. Do zamieszczonych w tej książce tekstów będą jeszcze wielokrotnie powracał, tu pragnę zasygnalizować wypowiedź

⁷ „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1978, nr 2; por. omówienie przebiegu konferencji: T. Szarota, *Badania nad stereotypem Polaka w Niemczech i Niemca w Polsce*, „Dzieje Najnowsze” 1977, nr 1, s. 209–212.

⁸ „Sobótka” 1978, nr 2, s. 133–137.

⁹ Tamże, s. 139–160.

¹⁰ Tamże, s. 163–188.

¹¹ Tamże, s. 191–218. Tekst ukazał się też w wersjach obcojęzycznych: *Le stéréotype de la Pologne et des Polonais aux yeux des Allemands pendant la Seconde Guerre Mondiale*, „La Pologne et les Affaires Occidentales” 1978, nr 2, s. 246–273 i *Polands nad Poles in German Eyes during World War II*, „Polish Western Affairs” 1978, nr 2, s. 229–254.

Franciszka Ryszki na temat wzajemnego postrzegania się Polaków i Niemców — *My i oni*¹². Dodac trzeba, że takie obustronne spojrzenie zdarza się dość rzadko, gdyż wymaga świetnej znajomości zarówno źródeł polskich, jak i niemieckich. Do udanych przedsięwzięć naukowych tego rodzaju zaliczyć trzeba studium Kazimierza Wajdy *Polski obraz Niemców i niemiecki obraz Polaków w publicystyce obu krajów w latach 1871–1914*¹³ oraz książkę Stanisława Salomonowicza *Polacy i Niemcy wobec siebie. Postawy–opinie–stereotypy (1697–1815)*¹⁴.

Z prac historyków polskich dotyczących stereotypu bądź obrazu (obrazów) Niemca w Polsce chciałbym wymienić przede wszystkim dwie książki: Edmunda Dmitrowa *Niemcy i okupacja hitlerowska w oczach Polaków. Poglądy i opinie z lat 1945–1948*¹⁵ oraz *opus magnum* Wojciecha Wrzesińskiego *Sąsiad. Czy wróg? Ze studiów nad kształtowaniem się obazu Niemca w Polsce w latach 1795–1939*¹⁶. Obu tych pozycji nie waham się zaliczyć do najwybitniejszych osiągnięć historiografii polskiej ostatnich dziesięciu lat. Z rozpraw na ten temat na uwagę zasługują artykuły: Gerarda Labudy *Geneza przysłowia „Jak świat światem nie będzie Niemiec Polakowi bratem”*¹⁷, Jerzego Krasuskiego *Niemcy w politycznej świadomości Polaków do czasów hitlerowskich*¹⁸, Włodzimierza Borodzieja *Upiory przeszłości. Polacy o Niemcach 1945–1947*¹⁹, *Stanisława Salomonowicza Obraz Niemiec i Niemców w Polsce w czasach stanisławowskich (1764–1795)*²⁰ i *O obrazie Niemców w Polsce czasów saskich. Z badań nad kształtowaniem się stereotypu*²¹, Witolda Molika *Das Bild des Deutschen im geteilten Polen. Vom Ende 18. bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts*²², Kazimierza Maliszewskiego *Kształtowanie się stereotypu Niemca i obrazu krajów niemieckich w potocznej świadomości sarmackiej od XVI do połowy XVIII w. (Próba rekonesansu)*²³ i *Obraz krajów obszaru niemieckojęzycznego w polskiej prasie pisanej doby późnego baroku*²⁴, Andrzeja Staniszewskiego *Z badań nad kształtowaniem się stereotypu Niemca i Polaka w prasie polskiej w zaborze pruskim na przełomie XIX i XX wieku*²⁵, Leonarda Smołki *Z badań nad kształtowaniem stereotypów etnicznych na Śląsku w początku XX wieku*²⁶, Jacka Banacha *Obraz niemieckiej polityki wobec Polaków na łamach polskiej prasy pomorskiej*²⁷. Problematyki tej dotyczy też kilka prac autora niniejszego sprawozdania, m.in. artykuł *Niemcy*

¹² Warszawa 1978, s. 26–38; przy okazji pragnę odnotować inny ważny tekst F. Ryszki: *Stereotypy i publicystyka*, „Odra” 1972, nr 2, s. 39–46.

¹³ W tomie *Polacy i Niemcy. Z badań nad kształtowaniem heterostereotypów etnicznych*, pod red. K. Wajdy, Toruń 1991, s. 47–85.

¹⁴ Olsztyn 1993.

¹⁵ Warszawa 1987. Autor otrzymał za tę książkę nagrodę tygodnika „Polityka”. Podstawowe tezy pracy zostały opublikowane na łamach „Acta Poloniae Historica”, vol. LXX, 1994, s. 127–150 (Die Polen über die Deutschen. Meinungen und Auseinandersetzung — gen aus den Jahren 1945–1948).

¹⁶ Wrocław 1992. Przygotowywane jest tłumaczenie tego dzieła na język niemiecki, czym zajmuje się kierowana przez J. Hoffmanna w Dortmundzie Forschungsstelle Ostmitteleuropa.

¹⁷ „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza”, Historia, vol. VIII, 1968.

¹⁸ W tomie *W cieniu przeszłości. O stosunkach polsko–niemieckich*, Warszawa 1986, s. 52–78.

¹⁹ „Więź” 1989 nr 9, s. 43–56; wersja niemiecka: „Więź”, Sonderausgabe 1994, s. 6–25.

²⁰ „Przegląd Humanistyczny” 1992, nr 2, s. 97–104.

²¹ „Wiek Oświecenia”, vol. IX, 1993, s. 73–82.

²² W tomie *Deutschlandbilder in Polen und Russland, in der Tschechoslowakei und in Ungarn. Dokumentation der Tagung 16.–19. Dezember 1992*, Leutherheider Forum, hrsg. ovn H. Süßmuth, Baden–Baden 1993, s. 101–117.

²³ W tomie *Polacy i Niemcy* (por. przypis 13), s. 9–43.

²⁴ W tomie *Wokół stereotypów Polaków i Niemców*, pod red. W. Wrzesińskiego, Wrocław 1991, s. 55–68.

²⁵ Tamże, s. 95–117.

²⁶ Tamże, s. 119–130.

²⁷ W tomie *Polacy i Niemcy*, s. 87–117.

w oczach Polaków podczas II wojny światowej²⁸, obszerny tekst Berlin w oczach Polaków — przyczynek do stereotypu Niemca²⁹ czy fragment książki *Niemiecki Michel. Dzieje narodowego symbolu i autostereotypu*³⁰.

W zestawieniu prac historyków polskich traktujących o stereotypie bądź obrazie (obrazach) Polaka w Niemczech brak jak dotąd dzieła, które można byłoby zestawić z imponującą książką Wojciecha Wrzesińskiego. Sam co prawda zbierałem materiały dotyczące funkcjonowania stereotypu Polaka w Niemczech od schyłku XVIII w. po traktat z 1970 r., zrezygnowałem jednak z tego dość szaleńczego przedsięwzięcia poprzestając na opublikowaniu kilku rozpraw, takich jak *Pole, Polen und polnisch in den deutschen Mundartenlexika und Sprichwörterbüchern*³¹ czy *Polak w karykaturze niemieckiej (1914–1944). Przyczynek do badań stereotypów narodowych*³². Wykorzystywanie negatywnego stereotypu Polski i Polaków przez propagandę niemiecką to jeden z wątków dwu książek zmarłego przedwcześnie poznańskiego badacza Janusza Sobczaka: *Propaganda zagraniczna Niemiec weimarskich wobec Polski*³³ oraz *Polska w propagandzie i polityce III Rzeszy 1939–1945*³⁴. Bardzo cenna jest książka Jerzego W. Borejszy *Antyślawizm Adolfa Hitlera*³⁵. Za poważne osiągnięcie naukowe uznać należy prace Romualda Gellesa *Rola szkoły niemieckiej w kształtowaniu obrazu Polski i Polaków w okresie międzywojennym*³⁶. Koniecznie wspomnieć należy o kilku jeszcze tekstach Stanisława Salmonowicza, m.in. o jego artykułach *Jerzy Forster a narodziny stereotypu Polaka w Niemczech XVIII/XIX w.*³⁷ oraz *Obraz Polski i Polaków w niemieckiej opinii publicznej w l. 1795–1815*³⁸. Niestety, niewiele jest prac historyków polskich na temat stereotypu Polaka w Niemczech (w latach 1949–1989 w dwu państwach niemieckich) po II wojnie światowej. Artykuł Marii Wardzyńskiej *Założenia badań nad obrazem Polaków w Niemczech w latach 1945–1949*³⁹ dowodzi, jak konieczne jest opracowanie, które można byłoby zestawić z książką E. Dmitrowa. Po części tylko tematu tego dotyczy mój referat *Stereotyp Polski*

²⁸ „Dzieje Najnowsze” 1978, nr 2, s. 143–172; wersja angielska: *Germans in the Eyes of Poles during World War II*, „Acta Poloniae Historica” vol. XLVII, 1983, s. 151–195; skrócona wersja niemiecka: *Die Deutschen in den Augen der Polen während des Zweiten Weltkrieg*, w tomie *Deutschlandbilder* (por. przypis 22), s. 118–129). W znacznie rozszerzonej wersji artykuł ten wraz z artykułem wymienionym w przyp. 11 ukażą się w Niemczech w postaci książki pt. *Deutsche und Polen. Feindbilder 1939–1945*.

²⁹ W tomie *Mity i stereotypy w dziejach Polski*, pod red. J. Tazbira, Warszawa 1991, s. 126–184; w wersji niemieckiej ukaże się w: „Berlin in Geschichte und Gegenwart. Jahrbuch des Landesarchivs”, Berlin 1994, s. 7–40 (*Berlin in den Augen der Polen (1789–1939). Ein Beitrag zum Stereotyp des Deutschen*)

³⁰ Warszawa 1988, rozdz. X „Niemiecki Michel” w oczach Polaków i Francuzów, s. 465–516.

³¹ „Acta Poloniae Historica” vol. L, 1984, s. 81–113; wersja polska: „Sobótka 1986, nr 2, s. 215–241.

³² W tomie *Wokół stereotypów Polaków i Niemców* (por. przypis 24), s. 69–93. Materiał ten został przedstawiony na konferencji wspomnianej w przyp. 4 („Vom Feindbild zur Aussöhnung. Karikaturen als Seismographen nationaler Sympathien und Antipathien”).

³³ Poznań 1973.

³⁴ Poznań 1988.

³⁵ Warszawa 1988.

³⁶ Wrocław 1986 („Acta Universitatis Wratislaviensis”, No 898. Historia LVIII).

³⁷ „Zapiski Historyczne” (Toruń) vol. LII 1987, nr 4, s. 135–147; wersja niemiecka: *Georg Forster und sein Polenbild: Kosmopolitismus und nationales Stereotyp*, „Medizin. Historischen Journal. Internationale Vierteljahresschrift zur Wissenschaftsgeschichte”, vol. 23, 1988, nr 3–4, s. 277–290. Jak wiadomo w liście G. Forstera z Wilna z 1785 r. znajduje się pierwszy „Beleg” dotyczący określenia „polnische Wirtschaft”. W przygotowaniu jest imponująca już w założeniu książka o genezie i funkcjach tego zwrotu językowego, nad którą pracuje poznański germanista Hubert Orłowski.

³⁸ „Zapiski Historyczne” vol. LVIII, 1993, nr 4, s. 7–27.

³⁹ W tomie *Wokół stereotypów Polaków i Niemców* (jak przyp. 24), s. 131–141.

*i Polaka w kulturach obcych (1918–1978)*⁴⁰ wygłoszony na zjeździe historyków oraz opracowana przez W. Wrzesińskiego i T. Szarotę wystawa *Deutsche und Polen. Vom Feindbild zur Aussöhnung. Eine satirische Gegenüberstellung (1848–1991)*⁴¹. Oczywiście podejmowanie w Polsce badań nad obrazem (stereotypem) Polaka w Niemczech jest uzależnione od dostępu do źródeł, choćby tylko do roczników prasy niemieckiej.

Jeśli badania nad wzajemnym postrzeganiem się Polaków i Niemców można uznać za bardzo już zaawansowane (wniosek taki należy wyciągnąć już choćby z zestawu omówionych tu prac historyków polskich, a przecież dochodzą do tego prace historyków niemieckich, historyków innych narodowości oraz prace przedstawicieli innych dyscyplin naukowych)⁴², to znacznie gorzej przedstawia się dorobek w zakresie postrzegania przez Polaków ich wschodnich oraz południowych sąsiadów i vice versa. Bez wątplenia najcenniejszą publikacją jest tu książka Andrzeja Kępińskiego *Lach i Moskal. Z dziejów stereotypu*⁴³. Praca Antoniego Gizy *Polaczkowie i Moskale. Wzajemny ogląd w krzywym zwierciadle (1800–1917)*⁴⁴ oprócz rzeczywiście wyśmienitego tytułu nie posiada niestety walorów naukowych. Ważne są dwa artykuły Janusza Radziejowskiego: *Ukrainians and Poles. The Shaping of Reciprocal Images and Stereotypes*⁴⁵ oraz *The Image of Pole in Russian Publicistic Writings (1864–1918)*⁴⁶. Jeśli chodzi o obraz (wizerunek) Czecha w Polsce szczególnie istotne jest studium Stanisława Byliny mówiące o spojrzeniu na husytów: *Wizerunek heretyka w Polsce późnośredniowiecznej*⁴⁷.

Do tych opracowań naukowych dodać jeszcze należy kilka esejów zamieszczonych we wspomnianym już tomie *Sąsiedzi i inni*: Władysława A. Serczyka *Między Wschodem a Zachodem*⁴⁸ (obraz Rosji w oczach Polaków), Benedykta Zientary *Potomkowie Lecha i Czecha*⁴⁹ i Jana Kieniewiczza *Orientalność polska*⁵⁰ (wpływy Wschodu w kulturze polskiej), Andrzeja Wyrobisza *Z ziemi włoskiej do Polski*⁵¹, Jerzego Jedlickiego *Obecność Ameryki*⁵², Marcina Kuli *Podziw i pogarda* (obraz Brazylii w oczach Polaków)⁵³, Rafała Karpińskiego *Polska wizja Lewantu*⁵⁴.

⁴⁰ W: *Pamiętnik XII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich, cz. II Sympozja*, Katowice 1979, s. 217–226 (omawiam tam m.in. wyniki przeprowadzonych w RFN sondazy opinii publicznej i badań socjologicznych).

⁴¹ Taki tytuł nosi dwujęzyczny katalog wystawy pokazywanej najpierw w Warszawie (listopad 1991 — styczeń 1992), a potem we Wrocławiu, Bytomiu, Weimarze, Lipsku, Frankfurcie nad Menem, Hamburgu, Berlinie i Düsseldorfie.

⁴² Nieocenioną pomocą służy badaczom bibliografia opracowana przez J. Hoffmanna: *Stereotypen, Vorurteile, Völkerbilder in Ost und West in Wissenschaft und Unterricht*, wyd. II, Wiesbaden 1986 (w przygotowaniu uzupełnione wydanie trzecie); cenne jest także zestawienie opublikowane przez D. Jarosza: *Uwagi o polskiej literaturze naukowej na temat stereotypów „Dzieje Najnowsze”* 1991, nr 2, s. 93–103.

⁴³ Warszawa — Kraków 1990.

⁴⁴ Szczecin 1993.

⁴⁵ „Acta Poloniae Historica” vol. L, 1984, s. 115–140.

⁴⁶ „Acta Poloniae Historica” vol. LXVI, 1992, s. 115–139. Por. też jego artykuł *Znienawidziłem ten połów azjatycki. Kształtowanie się obrazu Rosjanina w Polsce od powstania listopadowego do I wojny światowej*, „Krytyka” (Warszawa) nr 40, 1993, s. 94–115.

⁴⁷ „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” vol. XXX, 1985, s. 5–24; nieco zmieniona wersja w: *Mity i stereotypy w dziejach Polski*, jak przyp. 29, s. 32–62.

⁴⁸ *Sąsiedzi i inni*, jak przyp. 12, s. 10–24.

⁴⁹ Tamże, s. 40–54.

⁵⁰ Tamże, s. 76–93.

⁵¹ Tamże, s. 116–127.

⁵² Tamże, s. 202–216.

⁵³ Tamże, s. 218–226, wzajemnemu postrzeganiu Brazylijczyków i Polaków badacz ten poświęcił artykuł *The Curing of Complexes. Poles on Brazilians, Brazilians on Poles, up to 1939*, „Acta Poloniae Historica” vol. L, 1984, s. 141–156.

⁵⁴ Tamże, s. 228–246.

Niewykluczone, że do intensyfikacji badań nad stereotypem Polaka w Rosji, na Ukrainie, Białorusi, Litwie, Słowacji i w Czechach oraz obrazami tych narodów w oczach Polaków przyczyni się konferencja zorganizowana przez Czesława Madajczyka.

Interesujący zestaw wzajemnych opinii o sobie Polaków i Francuzów przedstawił Jerzy W. Borejsza w szkicu *W tęczy Franków*⁵⁵, zamieszczonym w tomie *Sąsiedzi i inni*. Gruntowne rozprawy naukowe na temat wizerunku Polaka we Francji opublikował Krzysztof Dunin-Wąsowicz: *Obraz Polski i Polaków we francuskich podręcznikach szkolnych drugiej połowy XIX w.*⁵⁶ oraz *Obraz Polski i Polaków w literaturze francuskiej drugiej połowy XIX w.*⁵⁷ — weszły one do książki *Francuska opinia publiczna wobec sprawy polskiej i Polaków w latach 1885–1894*⁵⁸. Żałować należy, że zbierany podczas rocznego pobytu we Francji materiał z tamtejszej prasy satyrycznej zaprezentowany został przez Stanisława T. Bębenka jedynie w artykule publicystycznym *La Pologne martyre*⁵⁹.

Henryk Zins w książce *Polska w oczach Anglików XIV — XVI w.*⁶⁰ porusza problem wyobrażeń Anglików o Polakach jako narodzie. Z kolei w szkicu Wojciecha Lipońskiego *Brytania w Polsce*⁶¹, zamieszczonym w tomie *Sąsiedzi i inni*, zaprezentowano garść opinii Polaków o mieszkańcach tej wyspy. Dziwić może, że nikogo nie zafrapował temat dotyczący wizerunku Polaka w Wielkiej Brytanii, kształtowany na podstawie kontaktów nawiązanych podczas II wojny światowej i współżycia z polskimi emigrantami po 1945 r.

Obrazowi Hiszpanii i Hiszpanów w oczach Polaków poświęcone są rozważania Janusza Tabzira w jego szkicu *Sarmaci i konkwistadorzy*⁶² (w tomie *Sąsiedzi i inni*) oraz studium naukowe *La opinion polaca sobre Espana en los siglos XVI — XVIII*⁶³.

Jedyny tekst dotyczący obrazu Niderlandów (Holandii) i Holendrów w oczach Polaków to szkic Marii Boguckiej *Nie tylko tulipany*⁶⁴ z wielokrotnie już wspomnianego tomu *Sąsiedzi i inni*. To samo powiedzieć można o obrazie narodów skandynawskich (Szwedów, Duńczyków, Norwegów), czemu poświęcony jest szkic Władysława Czaplińskiego *Sąsiedzi z północy*⁶⁵, zamieszczony w tymże tomie.

Stereotypów polsko-węgierskich dotyczy szkic *Polak, Węgier...* pióra Jerzego Roberta Nowaka⁶⁶ (także w tomie *Sąsiedzi i inni*) oraz rozważania Macieja Koźmińskiego i Andrzeja Sieroszewskiego *O stereotypie Polaka i Węgra w XIX i XX w. (Na podstawie wybranych fragmentów literatury pięknej i publicystyki historycznej)*⁶⁷.

⁵⁵ Tamże, s. 96–113.

⁵⁶ „Kultura Społeczeństwo” 1980, nr 1, s. 117–128.

⁵⁷ „Przegląd Humanistyczny” 1990, nr 5, s. 113–136.

⁵⁸ Wrocław 1987.

⁵⁹ „Tu i Teraz” 1983, nr 8, s. 9, 14.

⁶⁰ Warszawa 1974.

⁶¹ *Sąsiedzi i inni*, jak przypis 12, s. 150–165.

⁶² Tamże, s. 130–148.

⁶³ „Hispania. Revista española de historia” (Madrid) vol. LI, 1991, s. 559–587.

⁶⁴ *Sąsiedzi i inni*, jak przypis 12, s. 168–184.

⁶⁵ Tamże, s. 186–199.

⁶⁶ Tamże, s. 56–73.

⁶⁷ „Kwartalnik Historyczny” 1980, nr 1, s. 193–204.

Do najważniejszych prac na temat stereotypu Żyda w Polsce należy bez wątpienia rozprawa Janusza Tazbira *Les Juifs vus par l'opinion polonaise des XVIe et XVIIIe siècles*⁶⁸, dostępna także w wersji niemieckiej⁶⁹ i angielskiej⁷⁰.

Wspomnieć jeszcze pragnę o dwu artykułach dotyczących ujęć nie ograniczających się do jednego narodu: Lecha A. Tyszkiewicza *Z badań nad narodzinami stereotypów Słowian w historiografii zachodniej wczesnego średniowiecza*⁷¹ oraz Jerzego Tomaszewskiego *Stereotypy mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej*⁷².

Na zakończenie tego przeglądu prac z dziedziny polskiej „imagologii” chciałbym jeszcze przekazać informacje na temat toczącej się w Polsce dyskusji o „charakterze narodowym”, która dotyczy jednocześnie autostereotypu. Dla środowiska historycznego istotne znaczenie miała tu konferencja w Szelażu na Mazurach (30 maja — 1 czerwca 1983). W specjalnym numerze pisma „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” opublikowano referaty z tej konferencji. Wymienić tu należy przede wszystkim teksty Stefana Kieniewicza: *Charakter narodowy. Rzeczywistość czy stereotyp?*⁷³, Lecha Trzeciakowskiego *Kształtowanie się mentalności Polaków zaboru pruskiego*⁷⁴, Adama Gallosa *Nędza i blaski Galicjanina — Polacy zaboru austriackiego*⁷⁵, Jana Molendy *Obraz własny Królewaków na tle trójzaborowego portretu Polaków*⁷⁶, Janusza Żarnowskiego *Przekształcanie się cech charakteru Polaków w latach międzywojennych (1918 — 1939)*⁷⁷, Tomasza Szaroty *Polski autostereotyp w konfrontacji z doświadczeniami lat wojny i okupacji*⁷⁸, Wojciecha Wrzesińskiego *Badania nad charakterem narodowym Polaków*⁷⁹.

Konferencję w Szelażu poprzedziła wielka wystawa *Polaków portret własny*, zorganizowana z inicjatywy Marka Rostworowskiego w 1979 r. W obszernym, dwuczęściowym katalogu tej wystawy ukazały się teksty historyków: Aleksandra Gieysztora *Polski homo mediaevalis w oczach własnych*⁸⁰, Janusza Tazbira *W zwierciadle trzech epok*⁸¹, Stefana Kieniewicza *Wizerunek Polaka okresu niewoli*⁸², Janusza Żarnowskiego *Polak wolny, lecz fraszobliwy (1918–1939)*⁸³.

Znajomość zaprezentowanego w tym artykule dorobku historiografii polskiej w dziedzinie badań nad stereotypami narodowymi oraz niezła orientacja, jeśli chodzi o wyniki badań nad tą problematyką, jakie prowadzone były w innych krajach, upoważnia mnie do następujących konstatacji:

1. Pod względem intensywności i zakresu badań dwa kraje bez wątpienia wysunęły się na czoło: Niemcy i właśnie Polska. Niewykluczone, że w obu wypadkach zainteresowanie wizerunkiem własnego narodu w oczach cudzoziemców (obcych) jest przejawem frustracji i kompleksów.

⁶⁸ „Etudes Littéraires en Pologne” vol. XIX, 1988, s. 41–77.

⁶⁹ *Das Judenbild der Polen im 16.–18. Jahrhundert*, „Acta Poloniae Historica” vol. L, 1984, s. 29–56.

⁷⁰ *Images of the Jew in the Polish Commonwealth*, „Polin. A Journal of Polish–Jewish Studies” vol. 4, Oxford 1989, s. 18–30 (wersja polska w: *Mity i stereotypy w dziejach Polski*, por. przypis 29, s. 64–98).

⁷¹ W tomie *Wokół stereotypów Polaków i Niemców*, por. przypis 24, s. 27–47.

⁷² W tomie *Mity i stereotypy w dziejach Polski*, por. przypis 29, s. 260–293.

⁷³ „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” (Olsztyn) 1984, nr 1–2, s. 5–11.

⁷⁴ Tamże, s. 85–102.

⁷⁵ Tamże, s. 105–131.

⁷⁶ Tamże, s. 133–146.

⁷⁷ Tamże, s. 173–189.

⁷⁸ Tamże, s. 191–203.

⁷⁹ Tamże, s. 213–219.

⁸⁰ *Polaków portret własny*, pr. zb., cz. 1, Kraków 1979, s. 19–31.

⁸¹ Tamże, s. 32–66.

⁸² Tamże, s. 67–79.

⁸³ Tamże, s. 80–101.

2. Polska była jedynym krajem tzw. bloku państw socjalistycznych, gdzie badania nad stereotypami narodowymi mogły być i były prowadzone, co niewątpliwie świadczy o dość znacznej swobodzie w wyborze tematów prac naukowych.

3. Sytuacja polityczna w Polsce, w tym istnienie urzędowej cenzury, ale też autocenzury poszczególnych badaczy, była jedną z głównych przyczyn zaniedbania, aż do początku lat dziewięćdziesiątych, badań nad wizerunkiem Polaka w oczach wschodnich i południowych sąsiadów oraz obrazami tych narodów w oczach Polaków. Obecnie ulega to powoli zmianie.

4. Koncentracja wysiłków na problematyce stereotypów polsko–niemieckich przyczyniła się do nawiązania bliższej współpracy historyków polskich i niemieckich, zaowocowała nawet szerszymi kontaktami międzynarodowymi⁸⁴.

5. Oceniając dorobek historiografii polskiej w dziedzinie badań nad stereotypami narodowymi szczególną uwagę, moim zdaniem, należy zwrócić na różnorodność wykorzystywanych przez badaczy polskich źródeł, a więc na walory ich warsztatu naukowego. Choć większość prac dalej powstaje na podstawie analizy materiałów publicystycznych, nie brak prac, w których jako źródło historyczne wykorzystano: rysunek satyryczny (karykaturę), literaturę piękną, relacje z podróży, pamiętniki i wspomnienia, materiał lingwistyczny (słowniki, zbiory przysłów), audycje radiowe, film, podręczniki szkolne, wyniki sondaży opinii publicznej oraz socjologicznych ankiet.

6. Niewątpliwie jest mankamentem publikacji polskich historyków, dotyczących stereotypów narodowych, iż rzadko występuje w nich refleksja metodologiczna, w tym precyzyjne definicje używanych pojęć. Pewnym usprawiedliwieniem może tu być obserwacja trwających bez końca, i na dodatek dość jałowych dyskusji wokół tych spraw, jakie toczą socjologowie, psychologowie, filozofowie i literaturoznawcy.

National Stereotypes as a Subject of Historical Research in Poland

For the author, the national stereotypes are first of all the imaginations as regards the national character of one's own group or/and that of other nationalities. He treats them as a constitutive part of cultural heritage and system of value, while pointing out that stereotypes of enemy (enemies) play usually a significant part in the consolidation process of one's own national group. While sketching the scope of history of national stereotype research conducted in Poland (the historians have considerably outdistanced the sociologists and literature investigators) the author shows that, for the representatives of the historical science, those investigations, initiated in the mid-seventies created an opportunity to depart from the problems of economy, imposed by doctrine of marxism. They also made it possible to modernize the scientific methodology by making use of results obtained and research methods of other disciplines and to considerably enrich the range of sources used. Moreover, the research on national stereotypes, most of all, the Polish — German ones made it possible to tighten the scientific contacts with western historiography, in this case, that of West Germany.

⁸⁴ Wspomnieć tu można choćby polsko–niemiecko–francuską konferencję naukową „Nationale Stereotypen und kulturelle Identität” zorganizowaną w Bad Homburg (9–11 V 1983) dzięki wspólnej inicjatywie Niemców i Polaków, a także polsko–niemiecko–włoskie spotkanie w Villa Vigoni w Menaggio (por. przyp. 4).

As a defect of the investigations conducted in Poland, according to the author, too little discussion as regards terminology and methodology can be regarded. In the paper, the publications on auto–stereotypes and hetero–stereotypes, by Polish historians, published in 1976–1994 have been discussed.